

гуманизация оқытудың басым бағыттарын құрайды. Аталған принциптер коммуникативтік қабілеттің басты құрамдас бөлігі болған мәдениетаралық білімнің дамуына мүмкіндік береді. Шет тілдерін оқытудағы негізгі мақсат басқа тілдік ортаға еркін бейімделе білу, түрлі жағдайларға дәйекті түрде жауап беру, яғни қатынас орнату болып табылады. Қазіргі кезде Ғаламтор ресурстарын пайдаланумен байланысты туған жаңа әдістер тіл оқытудың дәстүрлі әдістеріне қарсы қойылуда. Шет тілде қарым-қатынас жасауға үйрету үшін шынайы, нағыз өмірлік жағдайларды жасау керек (қатынастың баламалылық принципі), олар берілген материалды меңгеруге ынталандырады [3].

Осы орайда қытай тілін оқыту үдерісінен қарапайым ғана мысал келтіріп кетейік. Қытай тілін оқытын бастауыш топтарда негізінен «Дүкенде», «Асханада», «Кітап дүкенінде», «Дәрігерде», «Киім дүкенінде», «Банкте» секілді және басқа да тұрмыстық тақырыптардағы мәтіндер пайдаланылады. Аталған тақырыптарды қажетті деңгейде меңгерудің бірден бір жолы – студенттерге жағдаяттық диалог құру тапсырмасын беру. 2 студенттен отыратын әр партаға түрлі тақырыптарды бере отырып, белгілі уақыт ішінде, мысалы 5 минутта өздерінің сөздік қорларын пайдаланып, мейлінше көлемді мәтін құрастырту арқылы сабақ қарқынын жандандыруға болады. Бұл тапсырманы орындауға студенттер бар ынтасымен араласады, тіпті белсенділігі мен қабілеті төмен студенттердің өзі де оқу үдерісіне қалай араласып кеткенін

де байқамай қалады. Сондықтан қазіргі таңда жоғарыда аталған тақырыптар төңірегіндегі дәстүрлі жұмыс түрлері ойдағыдай нәтиже бере алмайды. Өйткені кез келген шет тілін үйренуші студенттің тілдесуге деген ынтасы белгілі бір себепші жағдайларға байланысты оянады. Осы орайда қытай тілінде сөйлетуге үйретуде диалог құрастыру айрықша маңызға ие болады. Оған қоса интербелсенді деп отырған өзара әрекет тек студенттер арасында ғана емес, сондай-ақ оқытушы мен студент арасында да орнауы тиіс. Оқытушының көп жағдайда студентке жылы шырай таныту арқылы оны өзіне жақын тартуы да оқыту барысында интербелсенді әдістің жүзеге асуына мүмкіндік туғызады. Қаталдық танытып, өзі мен студент арасындағы тосқауылды барынша ұстанғысы келетін оқытушының студенттермен етене араласып кетуі қиын болады.

Қорыта келе, шет тілін, атап айтқанда қытай тілін оқытуда жеке тұлғаға бағытталған және интербелсенді әдістерді пайдалану өте маңызды болып табылады. Жеке тұлғаның, яғни студенттің өзіне тән қабілеті мен ерекшеліктерін айқындай отырып, соған орай онымен жұмыс жасау тіл меңгерудің тиімділігін арттыратыны сөзсіз.

1. Якиманская И.С. Личностно ориентированное обучение в современной школе. – М.: Сентябрь, 1996.

2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000. – 129 б.

3. Максаев А.А. Инновационные технологии в обучении иностранному языку // <http://festival.1september.ru/articles/566297/>

Ғалым Б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ЕНГЕН ҚЫТАЙ КІРМЕ СӨЗДЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ ӘСЕРІ ТУРАЛЫ

Қазақ халқы өз дамуының ұзақ тарихында өзімен көршілес немесе шеткері жатқан көптеген елдермен, көптеген ұлттармен үнемі қарым-қатынас жасап келгені мәлім. Сондықтан сол халықтар тілдерінен қазақ халқының тілдеріне көптеген сөздер және сөздік элементтер еніп, қазақтың сөздік қорын молайтып, байыта түскен. Міне осылайша ұлттармен болған қарым-қатынасына қарай әсіресе іргелестік қарым-қатынастың әсерінен, шығыста қытайдан, батыста татар мен орыстан, терістікте монғолдан, оңтүстікте қырғыз бен өзбектен атау сөздерді

негіз еткен кірме сөздерді қабылдап отырған. Бұл жөнінде көптеген тарихи деректер бар, қазақ ССР тарихында былай деп жазған: “Қазақстан жеріндегі халықтардың Қытаймен, Орта Азиямен, Волга Булгариясымен және Киев Русімен сауда байланысы өрістеген”. Демек қазақ халқы осы тарихи барыста өзге тілдердің ықпалына ұшырап, тіліміздің лексикалық құрамына басқа тілдерден енген кірме сөздерді қабылдап отырған. Осы мәселе жөніне тоқталған белгілі диалект, говорларды зерттейтін ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қазақ тіліндегі кірме сөздерді:

- а) Араб, парсы тілінен енген сөздер;
- б) Орыс тілінен енген сөздер;
- с) Моңғыл тілінен енген сөздер;
- в) Түркі тілдерінен енген сөздер – деп топ-топқа бөліп қарастырылады.

Тілші ретінде бізге жоғарыдағы топтармен шектеліп қалмай оған қытай тілінен енген сөздер деген айдармен тағы бір топ қосуды жөн көрдік. Өйткені қазақ халқы мен қытай халқы арасындағы қарым-қатынас өте арғы заманнан бастау алып, біршама ұзақ тарихқа ие екендігі және дәстүрлі мәдени байланыстың айғағы ретінде көптеген тарихи деректердің барлығы бізге мәлім. Түрлі тарихи деректерге келсек, қазақ халқымен қытай халқы арасындағы өзара қарым-қатынас сонау ертерек осыдан екі мың жылдан астам уақыт бұрын басталғандығына көз жеткіземіз. Әсіресе 1758 жылы қытайдың жоңғар мемлекетін талқандап өлкені манжур қытай империясы басып алған кезінен яғни 18 ғасырдың соңғы жартысынан кейінгі 19 ғасырға қадам қойған кезеңнен бастап өзара қарым-қатынас жиілей түскен. Міне осы кезеңде қазіргі Алтай-Тарбағатай Жоңғар Алатауының үстінен өтетін мемлекеттік шекара XIX ғасырдың екінші жартысында жүргізілді де этникалық бір тұтас халықты екіге бөлді. Сөйтіп қазақ халқының бір бөлігі Шығыс Түркістанды немесе Шыңжаңды мекен етіп келеді. Олар жергілікті халықтармен тығыз араласып, әртүрлі қарым-қатынаста болып келеді, сонымен бірге жалпы билік Манжур қытай-империясының қолында болды, осыған орай түрлі салада қытай ұлтымен тікелей қарым-қатынасқа түсе бастады. Сондықтан әр ұлттың тілдерінде бір-бірінен сөз алмасу процестері біртіндеп артып, барған сайын жиілей түседі. Сөйтіп қазақ тіліне көптеген қытай кірме сөздері кіреді. Бұл процес күн сайын дамып, барған сайын өзіндік ықпалын күшейтіп барады.

Қазақ халқы өз егемендігіне қол жеткізіп, дүние жүзіндегі мемлекеттермен түрлі салада өзінің дипломатиялық қарым-қатынасын орнатып, қазақ тілі мемлекет тілі дәрежесіне көтеріліп отырған бүгінгі күнде, қазақ елімен қытай елінің арасындағы сауда экономикадық және оқу-ағарту, мәдениет сынды әр алуан салаларда халықаралық достық қарым-қатынас барған сайын дамып, тереңдей түсті. Ел мен ел, ұлт пен ұлт өзара тығыз қарым-қатынас орнатқан жерде өзара қарым-қатынастың негізгі құралы болған тілдің ролі ерекше болатыны кімге болса да аян, міне бұл өзара тіл алмасу процесінің жиілей түсуіне тікелей әсер ететіні сөзсіз. Міне бұл қытай елінен экспортталып елімізге кіріп жатқан, киім-кешек,

жемістер мен көкөністерге, түрлі техникалар мен басқа да экспортталып жатқан қытай өнімдеріне қатысты, сауда-саттыққа байланысты сөздер біздің елдің де әр саласына біртіндеп кіріп өзіндік орнын ала бастағандығының белгісі. Бұл мәселе біздегі тілші ғалымдардың назарын әлі аударма қойған жоқ. Өйткені қытай тілінен қазақ тіліне енген кірме сөздер мәселесі күні бүгінге дейін арнайы зерттеу объектісі болған емес. Бұл қазақ тілі ғылымының зерттеу нысанасына әлі ілікпеген тың тақырып. Ол жайлы тілші ғалымдар былай деп ой өрбітеді. Қазақ тіл біліміне этно-лингвистика ілімінің негізін салушы академик Ә.Т. Қайдаров Қытай тілінен енген кірме сөздер жайлы тоқтала келіп, әр заманда қабылданып, өз сөздерімізбен мидай араласып кеткен, тіпті сөйлеушілер үшін төркіні ұмыт болып, өз сөзіне айналып кеткен кірме сөздер аз емес, олардың шығу тегі келу жолы да әр түрлі, солардың ең көнесі санскрит қытай тілдерінің элементтері болса керек. Олар арнайы зерттелмегендіктен біз бұл жөніндегі түркологиядағы деректерден басқа еш нәрсе айта алмаймыз. Қазақ тілі тарихи лексикасының бұл да бір міндеті. Тіліміздің өткен тарихын анықтауда бұл мәселенің ролі зор деп орынды айтқан. Демек, қазақ тіліне басқа ұлт тілінен кірген кірме сөздерді зерттеуде қазақ тіліне қытай тілінен енген кірме сөздерге соқпай бір жақтылы ұстанымдардың дәріптеліп келуі, түркі тілдерінің өткен тарихын зерттеуге, сондай-ақ қазақ сөздік қорының тарихи негізін айқындауға өзіндік салқынын тигізетіні хақ. Тілші ғалым Балқаш Бәппин өзінің қытай тілінен қазақ тіліне енген кірме сөздер жөніндегі зерттеуінде былай деп атап кеткен. Отандық ғалымдардың бір қатары, мысалы, В.П. Васильев (кезінде қытай тілі мен Орта Азия халықтары тілдерінің өзара қарым-қатынасының тарихын көрсеткен еңбек қалдырған зерттеуші), белгілі түркітанушылар Л.З. Будагов пен С.Е. Малов (қытай және түркі тілдеріне бірдей қатысты деп саналатын жекелеген сөздердің этимологиясын ашқан), В.И.Новгородский (ұйғыр және қытай тілдерінің соңғы кездері бір-біріне тигізген өзара ықпалын зерттеген ғалым), ол түркітануда қазақ тіліне қатысты бірнеше құнды еңбектер қалдырған. Бірақ қытай тілінен қазақ тіліне енген кірме сөздер жөніндегі зерттеулер күні бүгінге дейін арнаулы зерттеу тақырыбы болып ғылыми тұрғыда дәлелденген жоқ. Біз өз зерттеуімізде осы мәселе жағындағы ақтандақтың орнын толтырып, қытай тілінен енген кірме сөздерді ғылыми аренаға шығарып ғылыми тұрғыдан анықтап, зерттеп, тұрақтандыруды мақсат етіп отырмыз.

Ал қытай тілінің Қазақстанда тұратын қазақтар тіліне әсері жөнінде тоқталар болсақ, оның да өзіндік ерекшеліктері мен тарихи себептері бар. Мұндағы қытай тілі элементтері қытаймен шекаралас отырған Шығыс Қазақстан, Мақаншы өңірі, Нарынқол өңірі және Дружба, Жаркент өңірлерін де шекараластықтың әсерінен көрініс тапса, тағы бір жағынан ол 1930 жылдардағы қуғын-сүргін құрбандарының 1955-1962 жылдардағы Қазақстанға, отанға оралуымен бірге басталған. Осы мәселе жөнінде өз ойын білдірген Е. Бектұрғанов Үржар, Мақаншы диалектологиялық экспедициясының материалдары деген кітабында, өзінің Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері деген шығармасында көптеген дәлелді мысалдар келтірген. Міне осындай тілші ғалымдардың және өз зерттеуіміздің нәтижесінде осы өңірлердегі қазақтар тілінде, *қуайзы*, *жозы*, *тайбазы*, *тоң*, *манты*, *лагман*, *лазы*, *байсай*, *жиюсай*, *пияз*, *chedau*, *жадау* т.б. тұрмыстық тілдердің қолданыста жүргендігіне көз жеткіздік. Бұл процестің кеңінен таралуына тағы бір ықпал етіп отырған мәселе еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдардан бастап Қытайдағы қазақ бауырластарымыздың ата-мекенге оралып, Қазақстан жеріндегі қала, облыс, аудан, ауылдарға дейін қоныстанып, орналаса бастауына байланысты, ондағы қазақтардың тілдік ерекшеліктері, атап айтқанда олардың тіліндегі қытай тілінен енген кірме сөздер олардың сөз қолдану дағдысы бойынша сол өңірлерге біртіндеп әсер етіп қытай тілінің Қазақстандағы қазақтар тіліне кіре бастауына өзіндік ықпал еткені шындық. Сонымен қатар еліміздегі қала, облыс, аудан, ауылдарда қытай асханаларының көптеп ашылуы, қытай тағамы жөніндегі атаулардың сол күйінде тілімізге қабылдануына тікелей әсер етіп отыр, бұл жағдайлар қытай тілінен енген кірме сөздердің тілімізден көрініс табуына мүмкіндік тудыра бастағандығын көрсетеді. Оған дәлел болатын көптеген фактілер бар, қазіргі кезде кез келген қытай асханасының тамақ мәзіріне (меню) қарасаңыз қытай тағамдарының барлығы Қытайдағы дағды бойынша қытайша аталған. Мәселен: *гуйру лагман*, *суйру лагман*, *дапанджи*, *манпар*, *ганфан*, *хуажуар* т.б. Бұл тіпті осындағы қазақстандықтардың өзі ашқан асханалардың тамақ мәзірінде де көптеп кездеседі. Ондай кірме сөздерді біз көкөніс базарларынан да кездестіреміз. Демек базар шаруашылығының дамуымен көкөніс түрлерінің көбеюімен қатар, әсіресе көкөніс мекені болған қытай көкөністерінің шекара асуымен бірге, көкөніске байланысты қытай сөздері біздің базарымыздың

сөрелерінен де өз орнын тапқан. Сөзіміз дәлелді болу үшін біз осы мәселе жөнінде зерттеу жүргізіп, Алматы, Астана қалаларын негіз еткен шекаралас өңірлер Жаркент, Мақаншы сынды аудандар мен қалашықтар және жол бойындағы елді мекендердегі көкөніс базарлары мен асханаларға арнайы тоқталып тексеру жүргізу арқылы көптеген дәлелді мысалдар таптық. Мысалы *байсай* – көкөніс, *жиюсай* – көкөніс, *жиюду* – көкөніс, *қиңсай* – көкөніс, *дапан жи* – тағам, *ганфан* – тағам, *манпар* – тағам, *гуйру лагман* – тағам, *суйру лагман*, тағам, *жозы* – үстел, *тайбазы* – төрт сапты екі адамға арналған зат салып көтеретін сайман, *тоң* – шелек *қуайзы* – қытайдың тамақ алып жейтін таяқшасы, *chedau* – қытайша үлкен пышақ, *му* – жер өлшемі (бір му 16 сотқа тура келеді,) *юан* – қытай ақшасы *ли* – ұзындық өлшем бір километр *жың* – ауырлық өлшем, жарты келі, *жың момы* – буға пісірілген қытайша нан *хуажуар* – буға пісірілетін арасына май жағылған қытайша нан, *ютазы* – өте жұқа жайып арасына май жағып буға пісірілген қытайша нан т.б. тексеру арқылы міне осы секілді қытай кірме сөздерінің көптеп кездесетіндігіне көз жеткіздік. Сонымен бірге сауда-саттыққа байланысты сөздерді де біздің базарларымызбен жүк жөткейтін орындардан кезіктіруге болатынын байқадық. Мысалы саудаға қатысты сөздерден *лаубан* – директор, *кеху* – клиент, *тоюн* – зат жіберу т.б. Техникаға байланысты *саумияу* – сканерлеу, *шуфу* – шағын трактор, *миянбаучы* – шағын автобус, *вопучы* – төсекті автобус. *Хуаба* – интернет арқылы шет елмен сөйлесу орны т. б. Міне осындай ішінара тұрмыстық техникалармен саудаға қатысты кейбір сөздерді әсіресе тағам атаулары мен көкөністерге қатысты сөздерге мысалды көптеп кездестіруге болады. Бұл жерде біз қытай тілінің дүниелік ауқым алып жатқандығын да айта кетуге тиіспіз. Өйткені ол тек қытай қазақтары тіліне ғана емес дүние тіліне өзіндік әсерін тигізіп отыр. Ал қытай елімен 700 километрлік шекарасы бар, іргелес көршілік қарым-қатынасы ұзаққа созылған Қазақстан еліндегі қазақтар тіліне қытай тілінің өз ықпалын тигізуі заңды процес болатыны сөзсіз. Сондықтан да қытай тілінен қазақ тіліне енген кірме сөздерді зерттеу тіл ғылымының кезек күттірмейтін маңызды мәселесі, ол қазіргі заман талабы деп айтуға да болады. Осы мәселе жөнінде тоқталған тілші ғалым С. Сауранбаев: диалектілік құбылыстардың ішінде ауыспалы говорлар және тіл аралық говорлардың түрлі болатынын айта келіп, оларға сыртқы ауыспалы говорлар деген анықтама береді. Одан әрі олардың екі тілдің түйіскен территориясында немесе “Бір

халықтың өкілдері республика шекарасынан жырақырақ барып, екінші бір халықтың территориясын мекендеген аймақтарда ауыс-түйіс кірме элементтердің көп болатынын, соның салдарынан ерекше бір аралас говор пайда болатынын” айтады.

Тіл білімінің негізгі салаларының бірі болып табылатын лингвистикада диалектологияның алатын орны ерекше. Қазақ тіліндегі диалектикалық ерекшеліктерді зерттеу жұмысы соңғы жылдары республика көлемінен шығып, алыс-жақын шет елдерде тұратын қазақ диаспорасы тілін де қамти бастады. Әр халықтың ежелден келе қалыптасқан тілі – ғасырлар жемісі, бірақ әртүрлі ортада, әртүрлі елде, әртүрлі районда орналасқан бір ұлттың, сөз қолданысы тілдік қарым-қатынас дағдысы тұрған ортасына қарай, басқа ұлт тілінің жасаған ықпалына қарай әртүрлі диалектілерді қалыптастырады. Осындай ерекшеліктер негізінде Қазақстан жерінде Қытайдан көшіп келген қазақтар тіліндегі қытай тілінен енген кірме сөздердің бар болуы арқылы жалпы қазақ тілі тұрғысынан қарағанда өз алдына бір ерекше диалект қалыптастырғандығына көз жеткіземіз. Ол қытай елінде болсын, қытайдан көшіп келіп қазақ еліне қоныстанып жатқан қазақ диаспоралары тілінде болсын өз алдына бір ерекше диалект. Жазушы Қабдеш Жұмаділов осы мәселелер жөнінде өз талдауын жасап былай дейді: “Қытайдан көшіп келген қазақтардың тілі солтүстік шығыс және оңтүстік диалектісіне тән шығыс говорларына елеулі әсер етіп отырғаны белгілі. Маман демографтардың айтуынша 1955-1962 жылдар арасында Шыңжаңнан Қазақстанға көшіп өткені бар, босып өткені бар 400 мыңнан астам адам келіп, бұл күнде солардың үрімбұтақ заузатымен 800 мыңнан асып кетті”, – дейді. Ал еліміз егемендік алғаннан кейін квотамен келгені бар өз еркімен келгені бар Қытайдан ата жұртқа көшіп келіп қонастанған қандастарымыз күн санап көбейіп келеді. Міне осы қазақ халқының бөлінбес бір бөлігі болып саналатын Қытайдан көшіп келген қазақ диаспорасы бұл күндерде тұрмыстық сөйлеу дағдысы арқылы тұрған ортасында өзіндік әсерін тигізіп үлгерді. Осы фактілерден біз Қазақстанды мекендеген қазақтар тілінде де қытай тілінен ен-

ген кірме сөздер біртіндеп еніп, сөйлеу дағдысына айналуға деп айта аламыз. Бүгінгі күнгі қазақ тілі бұл ерекшеліктерді жоққа шығара алмайды. Осы мәселе жөніне тоқталған тарихшы, тілші, ғалым С. Жанболатов былай дейді: “Олардың тіл ерекшеліктерімен танысу Қытай Халық Республикасында тұратын қазақтардың тілі туралы белгілі дәрежеде қорытынды жасауға мүмкіндік береді”. Демек біз осы зерттеуіміз арқылы бұл мақсатты орындап қане қалмай, қытай тілінен енген кірме сөздердің жалпы қазақ тіліне жасаған ықпалына да өзіндік талдау, өзіндік қорытынды жасаймыз. Бұл қазақ тілін зерттеуші ғалымдар мен тіл жанашырларының ортақ міндеті болуға тиісті. Сондықтан бұл мәселе ары қарай тереңдей зерттеліп, өзіндік ғылыми тұжырым жасайды, ол сіздермен біздердің алдағы атқарар ортақ ісіміз болмақ. Біз өз зерттеуіміз негізінде осы мақала арқылы қазақ тіліне қытай тілінен енген кірме сөздер деген бір мазмұнның қосылғандығы жөнінде қысқаша мәлімет, қысқаша түсінік жасап өттік, бұл тақырып ары қарай ішкелей зерттелуде, ол алдағы күндерде тіл ғылымы саласынан ғылыми тұрғыда дәлелденетіні сөзсіз.

1. Академик Ә.Т. Қайдаров // тарихи лексикология және этнолингвистика – қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 1988 ж. 33-39-б.

2. Сұлтан Жанболатов // Рефераттар мақалалар. – Іле халық баспасы – 1993. 22-419-б.

3. Балқаш Батін // Қытай қазақтарының тіліндегі қытай тілінен енген элементтер.

4. Бадаванов Ұлықпан. Ежелгі шығыс Түркістан // Білім және еңбек. – 1982. – № 7. 11 б.

5. Бейсемқан Қауысбек // Қазақ тіліндегі кірме сөздер мен оның белендері туралы – 1997 – 1-сан – 63-65 б.

6. Ву Жанкун, Уаң Чін. Қазіргі қытай тілі лексикасынан жалпы шолу. – Кокхот, 1983. – 481 б.

7. Гыңшымін // Көне түркі жазба ескерткіштері // орталық ұлттар университеті май баспа оқулық.

8. Бектұрғанов Е. Ұржар, Мақаншы диалектологиялық экспедициясының материалдарынан // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. 4-шығы. – Алматы, 1962. – 131-141-б.

9. Қабдеш Жұмаділов // Таңғажайып дүние. – Алматы – 1998–622-б.

10. Мансур Әділұлы. Ханзу тілі мен қазақ тілінің алғашқы кездегі өзара ықпалы // Шыңжаң жоғары оқу орындары ғылыми журналы // Үрімжі. 2001. № 2. 124-б.

11. Сауранбаев Н. Т. // Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, /11, 120 бет.